

गजलका संरचनात्मक तत्त्वहरू

थानेश्वर अर्याल, पिएचडी

सहप्राध्यापक

बुटवल बहुमुखी क्याम्पस, नेपाली विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाल

Article History: Received 26 May 2022; Reviewed 28 June 2022; Revised 15 July 2021; Accepted 29 July 2021

लेखसार

‘गजलका संरचनात्मक तत्त्वहरू’ शीर्षकको यस लेखमा गजलका संरचनात्मक तत्त्वहरूका बारेमा सङ्क्षिप्तमा चर्चा गरिएको छ। गजलको रचना आफैमा साहित्यका अन्य विधाका कृतिसरह स्वतन्त्र रूपमा हुनेहुनाले यसका आफ्नै संरचनात्मक तत्त्वहरू हुन्छन्। यहाँ गजलका मान्यता र संरचनात्मक तत्त्वसम्बन्धी विद्वानहरूका धारणालाई पनि प्रस्तुत गरिएको छ। तदनुसार गजलको व्युत्पत्तिगत अर्थ, गजलको परिचय, गजलका संरचनात्मक तत्त्वहरू : सेर, मिसरा, मतला, मकता, काफिया, रदिफ, तखल्लुस, बहर, रुकन आदि सबै तत्त्वहरूको उल्लेख गरिएको छ। ती तत्त्वहरूको कार्य, भूमिका र महत्त्वको पनि चर्चा गरिएको छ। विषय/भाव/विचार, भाषाशैली, बिम्ब, अलङ्कार, लय र प्रतीकको आवश्यकता र महत्त्वका बारेमा पनि प्रकाश पारिएको छ। पहिले गजलको विषय विशेषतः स्त्रीविषयक, शृङ्गारप्रधान वा प्रणयप्रधान मानिन्थ्यो। अहिले यसले मानवमनका सुखदुःख, सन्ताप र पीडाका भावलाई तथा समाजका विविध पक्षसमेतलाई कलात्मक किसिमले सरल, सहज तथा सूत्रात्मक, सङ्केतात्मक र गेयात्मक भाषाशैली प्रयोग गरेर प्रस्तुत गर्दछ। यसको स्वरूप सङ्क्षिप्त हुन्छ। गजलले नवनव ज्ञान र सिप प्रदान गर्दै मानवमनलाई आह्लादित तुल्याउँछ, भन्ने कुरा यस लेखमा प्रस्तुत गरिएको छ।

शब्दकुञ्जी : सेर, बहर, मतला, मकता, काफिया

विषयपरिचय

गजल साहित्यका अन्य विधाभैँ स्वतन्त्र अस्तित्व भएको विधा हो वा कविताको एउटा उपविधा मात्रै हो भन्ने सन्दर्भममा विभिन्न भाषाका विद्वानहरूका भिन्नभिन्न मत पाइन्छन्। यसका संरचनात्मक तत्त्वहरू हेर्दा स्वतन्त्र विधाका रूपमा विकसित हुँदै आएको पाइन्छ। यसको पनि अन्य विधाको भैँ नै आफ्नै स्वरूप हुन्छ, ता पनि कविताको एउटा उपभेदका रूपमा मानिँदै आएको परम्परा छ। जे होस्, यो प्रचीन कालदेखि वर्तमानसम्म नै अत्यन्तै लोकप्रिय विधाका रूपमा विकसित भएको देखिन्छ। गजल ‘अरबी’ शब्द मानिन्छ, ता पनि गजल लेखनको आरम्भ र विकास

भने फारसी भाषाबाट भएको पाइन्छ । 'अरबी', 'फारसी' र 'हिन्दी' हुँदै 'नेपाली'मा आएको गजल लेखनको परम्परा हाल संसारका विविध भाषामा विस्तारित भएको पाइन्छ । यसको/गजलको शाब्दिक अर्थ स्त्रीसँगको संवाद, कुराकानी वा प्रेमिकासँगको वार्तालाप र मूल विषय प्रेम मानिन्छ । यसमा एकातिर कवितात्मकता पाइन्छ र अर्कातिर साङ्गीतिकता पनि पाइन्छ । त्यसैले पाठ्य र श्रव्य दुवै रूपमा यसको अस्तित्व र महत्त्व स्थापित छ । यिनै कारणसहित अन्य संरचनागत भिन्नताका कारण यो आफ्नै अलग्गै स्वरूप भएको विधा मानिन्छ । यस लेखमा गजलका सैद्धान्तिक अङ्ग वा गजल शब्दको व्युत्पत्तिगत अर्थसहित गजलका संरचनात्मक तत्त्वहरूको अध्ययन-विश्लेषण गरिएको छ ।

समस्या

- (क) गजलको स्वरूपगत चिनारी के हो ?
 (ख) गजलका संरचनात्मक तत्त्वहरू के के हुन् ?

उद्देश्य

- (क) गजलको स्वरूपगत चिनारी पहिल्याउनु,
 (ख) गजलका संरचनात्मकतत्त्वहरूको निरूपण गर्नु,

सीमाङ्कन

गजलको विधागत चिनारी प्रस्तुत गर्नु र त्यसका संरचनात्मक तत्त्वहरूको निरूपण गर्नु यस लेखको सीमा हो ।

अध्ययनविधि

प्रस्तुत लेखमा प्राथमिक स्रोतका सामग्रीअन्तर्गत गजलरचनाका बारेमा लेखिएका गजलका सैद्धान्तिक कृति, गजलको सिद्धान्त, सिद्धान्तपक्षसँग र गजलको परम्परासँग सम्बन्धित कृतिहरू रहेका छन् । साथै गजलरचनाका बारेमा लेखिएका समीक्षात्मक लेखरचनाहरू, टीकाटिप्पणी, विद्वान्हरूका गजलसम्बन्धी वार्ता, संवाद आदि मौखिक कथनहरू पनि स्रोतसामग्रीका रूपमा रहेका छन् । उक्त सामग्रीहरूको सङ्कलन पुस्ताकालयकार्यका आधारमा गरिएको छ भने सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषणका लागि गजलका सैद्धान्तिक तत्त्व र गजल लेखनको परम्परालाई आधार बनाइएको छ ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

गजलको शाब्दिक अर्थ प्रेमिका वा आइमाई मान्छेसँगको कुराकानी, स्त्रीवाणी, प्रेमिकाका विषयमा गरिएका कुराकानी, यौवना नारीको वर्णन, प्रणयवार्ता, प्रेमभाव प्रकट गर्नु आदि हुन्छ। यसमा मानवमनका पीडा, दुःख, विह्वलता, ताप, सन्ताप, छटपटी, बेचैनीजस्ता भाव व्यक्त हुन्छन्। यो प्रायः पाँचदेखि एघार सेरसम्ममा रचिन्छ। एउटा गजलभित्रका सबै सेरहरू एकै प्रकारको काफिया र रदफमा आबद्ध हुन्छन्। हरेक सेरको विषयवस्तु फरकफरक हुन्छ। पहिलो सेरलाई 'मतला' र पछिल्लो सेरलाई 'मकता' भनिन्छ। हरेक 'सेर'को पहिलो पङ्क्तिलाई 'मिसरा ए उला' र दोस्रो 'सेर'लाई 'मिसरा ए सानी' भनिन्छ। गजलकारले गजलमा लेख्ने उपनामलाई 'तखल्लुस' भनिन्छ। 'तखल्लुस' को प्रयोग 'मकता' को 'मिसरा ए सानी'मा हुन्छ। 'उर्दू' र 'फारसी'मा लेखिने नायिकाको सौन्दर्य वर्णन र त्यसप्रतिको प्रेमको वर्णन भएको कविताको एउटा भेदलाई नै गजल भनिन्छ। यो भावको तीव्र विन्यासमा रचिन्छ। यसमा सरल, सुकोमल, सङ्क्षिप्त र प्रभावकारी पङ्क्तिहरूको योग हुन्छ। यो गेयात्मक र लयात्मक हुन्छ। यसमा प्रेमसम्बन्धी वा रतिरागात्मक र लयात्मक प्रस्तुति हुन्छ। सीमित श्लोक पनि सीमित हुन्छन् र अनुप्रासको आवृत्ति हुन्छ। त्यसैले यो अन्य कविताभन्दा फरक हुन्छ। यो गेय प्रकृतिको हुन्छ र कविताभन्दा गीतसँग निकट हुन्छ। समग्रमा नारीहरूसँगका प्रेमका कुरा वा प्रेमको वर्णन गरिएको कविता नै गजल हो। यद्यपि यसलाई कविताको सानो आकारको एउटा भेदका रूपमा परिचय दिने गरेको पनि पाइन्छ।

अतः गजल 'अरबी' भाषाबाट आएको शब्द हो। यो साहित्यको लयात्मक भावानुभूति भएको सङ्क्षिप्त रूपको अभिव्यक्ति हो। यसमा अनेक विम्ब, प्रतीक, अलङ्कार र कोमल पद-पदवलीको संयोजन गरिएको हुन्छ। यसले स्रष्टा र पाठक दुवैथरीको मनलाई आह्लादित बनाउँदछ। गजल पहिले प्रेम विषयमा लेखिएको र दीर्घकालसम्म तद्विषयमै लेखिँदै आए पनि हाल आएर समाजमा व्याप्त विविध विषय अँगालेर लेखेको पाइन्छ। नेपाली गजलकारहरूले पनि पहिलो चरणमा विशेषतः शृङ्गार र भक्तिविषयका गजल लेखे पनि वर्तमानमा त अनेकौं (शैक्षिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, ईश्वरभक्ति, राजनीति, जातीय, न्यायिक आदि) विषय अँगालेका पाइन्छन्।

गजल शब्दको व्युत्पत्ति र अर्थ

गजल कुन भाषाको शब्द हो भन्ने बारेमा विभिन्न मतहरू पाइन्छन्। कसैले अरबी, कसैले फारसी, कसैले अरबी-फारसी भाषाको शब्द हो भनेको पाइन्छ। अझ कसैले अङ्ग्रेजी र कसैले संस्कृतबाट आएको शब्द हो भनेको पनि पाइन्छ। कुनैकुनै विद्वान्हरूका केही कथनहरू तल प्रस्तुत गरिएको छः

मनु ब्राजाकीका अनुसार “गजलको शाब्दिक अर्थ हुन्छ ‘स्त्रीका साथ प्रयुक्त हुने वाणी’ अर्थात् स्वास्नीमान्छेसँग गरिने वार्तालाप ।” तथा “गजल भनेको प्रणय-कामना र आन्तरिक पीडाका हार्दिक भावहरूको सुललित अभिव्यक्ति हो” (बराल, २०५५, पृ. २५२) ।

कृष्णहरि बरालका अनुसार

१. गजल ग्+अ+ज्+ल्+अ बाट बनेको हो । यसको अर्थ स्त्रीसँग प्रेमपूर्ण व्यवहार गर्नु, कुरा काट्नु र आँखा सन्काउनु भन्ने हुन्छ ।

२. ग्+अ+ज्+अ+ल् बाट बनेको हो र यसको अर्थ नखरा, विलासवृत्ति, प्रेमपूर्ण व्यवहार भनाइ, प्रेमकविता र यौन कविता भन्ने हुन्छ ।

३. ग्+अ+ज्+आ+ल्+आ बाट बनेको हो । यसको अर्थ हरिणको बच्चो वा मृगशावक भन्ने हुन्छ । मृगशावकको मायालाग्दो स्वरजस्तै प्रेमपूर्ण भाव व्यक्त भएको रचनालाई गजल भनेर बुझिन्छ ।

४. ग्+अ+ज्+आ+ल् बाट बनेको हो र यसको अर्थ हरिण भन्ने लाग्दछ” (बराल, २०६४, पृ. ५) ।

खगेन्द्रप्रसाद लुइटेलाका अनुसार

१. गजल शब्द ग+ज+अलबाट बनेको हो । अरबीमा ‘ग’ ले ‘वाणी’ ‘ज’ ले ‘नारी’ र ‘अल’ले ‘सँग/साथ’ भन्ने अर्थ दिन्छ । नारीसँग गरिने कुरालाई भन्ने अर्थ दिन्छ ।

२. गजल शब्द— संस्कृतको कज्जल शब्दबाट बनेको हो । यसको अर्थ आँखाका परेलीमा लाउने काजल वा गाजल भन्ने हुन्छ ।

३. प्राचीन कालमा अरबमा एकजना अत्यधिक मदिरापान गर्ने र प्रेमगीत गाउने व्यक्ति (शायर) थिए । तिनले प्रेमगीत गाएर आफ्नो जीवन बिताएका थिए । तीव्यव्यक्तिको नाम नै गजल थियो । त्यसैकारण तिनको मृत्युपश्चात् प्रेमविषयक रचनालाई उनकै सम्भनामा उनैका नामसँग गाँशेर गजल भन्न थालिएको र यही नाम प्रसिद्ध हुन थालेको पाइन्छ” (लुइटेला, २०६७, पृ. ७१) ।

कृष्णहरि बरालका अनुसार “अङ्ग्रेजीमा लेन एण्डरसनले ‘द गगल भर्स फर्म’ मा ‘घुजल’ भनेका छन् । जेन रिचहोल्डले मूल उच्चारण ‘गेजेल’ हुन्छ भन्दै ‘घुजल’ लाई समर्थन जनाएका छन् । प्राचीन अङ्ग्रेजीमा ‘घसल’ वा ‘घसेल’ हुन्छ भनेको पाइन्छ । ‘ग्लोसरी अफ लिटरेसी टर्म्स’मा गजललाई न्जबशर्वा(न्जबशर्वा यच्च चाशशभिव (घजल, घजेल र रुजल) भनेको पाइन्छ” (बराल, २०६४, पृ. ६) ।

बरालकै अनुसार टीकादत्त उदासीले “अङ्ग्रेजीमा ‘घजेल’, ‘घजुल’ र ‘गजल’ भनिने कुरा उल्लेख छ ” (बराल, २०६४, पृ. ६) ।

नेपाली बृहत् शब्दकोशका अनुसार “गजललाई विशेषतः ‘प्रेमका विषयमा शृङ्गार रसको कविता लेखिने एक प्रकारको फारसी छन्द वा त्यसै छन्दमा लेखिएको कविता” (पोखरेल, २०४०, पृ. ३१८) भनिएको छ ।

नेपाली शब्दसागर (सोपपत्तिक कोश)का अनुसार “गजल शृङ्गाररस वा प्रेमप्रसङ्गको कविता कुनै छन्दबन्ध नभई अन्तिम तुक मात्र हुने श्रैङ्गारिक कविता” (नेपाल, २०६१, पृ. ३४२) मानिएको छ । यहाँ कविताको एउटा भेदलाई गजल मानिएको छ ।

वर्धा हिन्दी शब्दकोशका अनुसार “उर्दू, हिन्दी या फारसीमा मुख्यतः प्रेमविषयक काव्य जसमा प्रायः पाँचदेखि एघार शेर हुन्छन् र सबै शेर एउटै रदिफ र काफियामा हुन्छन् अर्थात् दोस्रो तहमा अनुप्रास हुन्छ । प्रेमिकासँगको वार्तालाप पद्य या मुक्तक काव्यको त्यो रूप जसमा प्रतीकात्मकता र गीतात्मकतासँगै अनुभूतिको तीव्रताको प्रधानता हुन्छ” (सक्सेना, ई. २०१४, पृ. ३४१) भन्दैयिनले गजल काफिया, रदिफ र अनुप्राससहितको प्रतीकात्मकता र गीतात्मकतायुक्त काव्य हो भनेका छन् ।

लुइटेल्कै अनुसार चानन गोविन्द पुरीले “गजल उर्दू कविताको सशक्त र सर्वश्रेष्ठ रूप हो” भनेका छन् (लुइटेल्, २०६७, पृ. ७३) ।

बरालकै अनुसार रमा सिंहले “हिन्दीका गजलकार तथा गीतकार नीरजले ‘गीतिका’ मोहन अवस्थीले ‘अनुगीत’, तेवरी विशेषाङ्कले ‘तेवरी’ भनेको कुरा उल्लेख गरेकी छन् ।” (बराल, २०६४, पृ. ६) ।

उनकै अनुसार “चन्द्रसेन विराटले ‘मुक्तिका’ र कसैले ‘गीतल’ भनेको पाइन्छ अनि कतिपय भारतीय विद्वान्हरूले गजल नै भनेको पाइन्छ भनी उल्लेख गरेका छन् ।” (बराल, २०६४, पृ. ६) ।

कृष्णप्रसाद आचार्यका अनुसार टीकाराम उदासीले “समग्र गजल रचना संसारमा शृङ्गारका साथसाथै युग जीवनको जटिल संवेदना, आशङ्का, सन्ताप, पीडा, आस्था, विश्वास र छटपटी एवं युगका आक्राश, विद्रोहजस्ता आवाजहरू प्रस्तुत भएको पाइन्छ” (आचार्य, २०६८, पृ. ४००) ।

यस्तै गजलको व्युत्पत्तिअनुसारको अर्थ ‘ग’ को ‘ज्ञेय’, ‘ज’ को ‘जीवन’ र ‘ल’ को ‘लयात्मक’ भनेको पाइन्छ । यस आधारमा ‘गेय’, ‘जीवन्त’ र ‘लयात्मक’ रचनालाई गजल भनिन्छ । अतः गजलका स्रोत, व्युत्पत्ति र अर्थबारे मतभिन्नतायुक्त यी विभिन्न अवधारणाहरू पाइन्छन् तापनि

यसलाई 'अरबी' स्रोतकै शब्द मान्ने दृष्टिकोण बढी प्रचलित छ । यसरी गजल शब्दको व्युत्पत्ति अनेकौं ढङ्गले गर्दै आएको पाइएतापनि वर्तमानमा यो शब्द बढी अर्थ्याउन नपर्ने गरी स्थापित भइसकेको छ । गजल जन्मसँगै प्रेमविषयक भनेर लेखिदै-चिनिदै आए ता पनि वर्तमानमा उनै सैद्धान्तिक संरचनामा जीवनजगत्का आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक, हास्यव्याङ्ग्यात्मक, मनोरञ्जनात्मक तथा राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय विकृति-विसङ्गितलाई विषयवस्तु बनाएर लेख्ने गरेको पाइन्छ ।

गजलको संरचना

जुनसुकै विधा र जुनसुकै रचनाको संरचनात्मक आधार भएजस्तै गजलको पनि आफ्नै संरचनात्मक आधार हुन्छ । गजल संरचनाका पनि आफ्नै किसिमका विभिन्न उपकरणहरू छन् । यस सन्दर्भमा गजल संरचनाका बारेमा निम्न विद्वान्हरूका कथन उल्लेख गरिएका छन् :

कृष्णहरि बरालका अनुसार "गजलको संरचनाअन्तर्गत सेर, मतला, मकता, काफिया, रदिफ र तखल्लुस तथा गजलका तत्वहरूअन्तर्गत भाव, विषयवस्तु, कल्पना, सङ्गीत, लय/छन्द, बिम्ब, प्रतीक र भाषा"(बराल, २०६४, पृ. १२५) भनी उल्लेख गरिएको छ । यिनले गजलका उपकरणहरूलाई संरचनात्मक अङ्ग र तत्वहरू भनी दुई रूपमा उल्लेख गरेको पाइन्छ ।

खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्का अनुसार "गजलको संरचनाअन्तर्गत सेर(मतला/मत्ला,मकता/मक्ता), मिसरा, काफिया, रदिफ, तखल्लुस, बहर र गजलका संरचक घटकहरूअन्तर्गत १. वस्तु (भाव, विचार वा घटना) र २. भाषाशैलीय विन्यासअन्तर्गत (भाषा, शैली, चयन, अग्रभूमीकरण, प्रयुक्ति, विविधता, बिम्ब, प्रतीक, लय/सङ्गीत, छन्द, अलङ्कार आदि)"(लुइटेल्, २०६७? पृ. ७७) भनिएको छ । यहाँ गजलका संरचना र गजलका संरचक घटक भनी दुई रूपमा उल्लेख गरिएको छ ।

रामनाथ ओझा गजलका उपकरणहरूका बारेमा भन्छन् "एउटा उत्कृष्ट गजल बन्नका लागि समग्रमा संरचनात्मक सङ्गठनभिन्न रहेका सेर, मकता, मतला, मिसरा, काफिया, रदिफ र 'तखल्लुस'का साथै विषय तथा भाव, भाषा, शैली, लय तथा छन्दजस्ता पक्षको प्रयोग सन्तुलित रूपमा गरिनु पर्दछ (ओझा, २०७६, पृ. १४२) । यिनले गजलभिन्न हुने उक्त सबै पक्षलाई गजलका उपकरण मानेका छन् ।

यी कथनलाई हेर्दा बराल र लुइटेलेले सेर, मतला, मकता, काफिया, रदिफ र तखल्लुसलाई संरचनात्मक तत्व तथा अन्य पक्ष भाव, विषयवस्तु, कल्पना, सङ्गीत, छन्द, लय, बिम्ब, प्रतीक र भाषालाई बरालले गजलका तत्व र लुइटेलेले गजलका संरचक घटक भनेका छन् भने ओझाले यी

सबै पक्षलाई गजलका संरचनात्मक सङ्गठनभित्र पर्ने उपकरण भनेर उल्लेख गरेका छन् । यी कथनलाई हेर्दा गजलका संरचनात्मक तत्व भनेर उल्लेख गरिएका भाव, भाषा, विषय, कल्पना, सङ्गीत, छन्द, लय, बिम्ब, प्रतीक र भाषालाई चिनाउने सन्दर्भमा एकरूपता देखिन्छ । यी गजल संरचनाका तत्व, घटक, उपकरण आदि विभिन्न नामले चिनाएको पाइन्छ । सारमा भन्दा यिनलाई तत्व, उपकरण, घटक, अङ्ग जे भनिए पनि यी गजलमा मात्रै नभई कवितामा पनि हुन्छन् । कविता एउटा मूल र सिङ्गो विधा हो भने गजल कविताभित्रको एउटा भेद वा उपविधा हो । तसर्थ कविताका तत्व मानिने उक्त तत्वहरूलाई गजलका पनि तत्व मान्नु उपयुक्त हुन्छ । यस सन्दर्भमा गजलका निजी तत्व र कविताका तत्वहरूसमेतलाई समेटेर निम्नलिखित सबै पक्षलाई गजलका तत्व मान्न सकिन्छ । तीमध्ये सेर, मतला, मकता, काफिया, रदिफ र तखल्लुस गजलका निजी तत्व तथा भाव, विचार वा विषयवस्तु, कल्पना, सङ्गीत, लय वा छन्द, बिम्ब, प्रतीक, भाषा र अलङ्कार आदि तत्वलाई मूल विधा कवितासँगै गजलका पनि तत्व मानेर यी सबै पक्षलाई गजलका तत्व मान्न उपयुक्त देखिन्छ । समग्रमा गजलका ती उपकरणहरू वा तत्वहरू हुन् : सेर, मकता, मतला, मिसरा, काफिया रदिफ, तखल्लुस तथा विषय वा भाव, कल्पना, सङ्गीत, लय वा छन्द (बहर), भाषा, बिम्ब, अलङ्कार र प्रतीक । यहाँ यी सबैको क्रमअनुसार चर्चा गरिएको छ :

सेर

गजलभित्रका प्रत्येक दुई हरफका समूहलाई 'सेर' भनिन्छ वा प्रत्येक 'सेर'मा दुई पङ्क्ति हुन्छन् । सेरको शाब्दिक अर्थ केश, कपाल, स्वास्नीमानिस भन्ने हुन्छ । सेरको पहिलो (माथिल्लो) पङ्क्तिलाई 'मिसरा ए उला' भनिन्छ । यसले कुनै एउटा विषय अघि सार्छ । 'सेर'को दोस्रो वा पछिल्लो (तल्लो) पङ्क्तिलाई 'मिसरा ए सानी' भनिन्छ । यसले 'सेर'को पहिलो पङ्क्ति 'मिसरा ए उला'ले अघि सारेको विषयलाई स्पष्ट पार्दछ । दुवै पङ्क्ति (मिसरा ए उला र मिसरा ए सानी)को अन्तरसम्बन्ध हुन्छ । दुवै पङ्क्ति लयबद्ध हुन्छन् र पहिलो 'सेर'मा दुवै पङ्क्तिमा र अरू 'सेर'मा दोस्रो पङ्क्तिमा अनुप्रासको योजना पनि हुन्छ । गजलका सेरसङ्ख्या सिद्धान्ततः 'ताक' अथवा विषम (पाँचदेखि एघारसम्म) हुनुपर्ने मान्यता भए पनि वर्तमानमा त्यो नियम पालना गरेको पाइँदैन ।

मिसरा

गजलमा दुईदुई पङ्क्तिका सेर हुन्छन् । ती हरेक 'सेर'अन्तर्गतका सबै पङ्क्तिलाई 'मिसरा' भनिन्छ । मिसरा आफैमा पूर्ण घटक मानिँदैन र यसले पूर्ण अर्थ पनि दिँदैन । पूर्ण घटक हुन दुई 'मिसरा' मिलेर एउटा 'सेर' बन्नुपर्छ । दुई 'मिसरा' मिलेर बनेको 'सेर'को पहिलो पङ्क्तिलाई 'मिसरा ए उला' र दोस्रो पङ्क्तिलाई 'मिसरा ए सानी' भनिन्छ । दुवै 'मिसरा' मिलेर बनेको एउटा 'सेर'ले पूर्ण भाव व्यक्त गर्दछ । गजलको पहिलो 'सेर'मा दुवै 'मिसरा' 'काफिया'युक्त हुन्छन् । त्यसपछिका

दोस्रो, तेस्रो, चौथो, पाँचौँ आदि अन्य 'सेर'मा दोस्रो पङ्क्तिमा मात्रै 'काफिया'को प्रयोग हुन्छ। हरेक 'सेर'भित्रको पहिलो पङ्क्ति 'मिसरा ए उला' ले विषयको सुरुआत गर्छ र पाठकमा उत्सुकता जगाउँछ भने दोस्रो पङ्क्ति वा 'मिसरा ए सानी'ले विषय टुङ्ग्याउँछ वा उत्सुकतालाई सन्तुष्टिसहित मेटाइदिन्छ। अथवा 'मिसरा ए उला'ले कारण प्रस्तुत गर्दछ भने 'मिसरा ए सानी' ले कार्यको पुष्टि गर्दछ।

मतला/मत्ला

'मतला'/'मत्ला' अरबी भाषाको पुलिङ्गी शब्द हो। यसको शाब्दिक अर्थ उदय हुनु, सुरु हुनु, निकलनु भन्ने हुन्छ। यसका दुवै 'मिसरा'मा 'काफिया' र 'रदिफ'को प्रयोग हुन्छ। यो शरीरको महत्वपूर्ण भाग शिर भएजस्तै गजलको प्रमुख र आरम्भ भाग हो। यो अन्त्यानुप्रासयुक्त हुन्छ। गजल गायनका निम्ति 'मतला'का दुवै पङ्क्तिलाई पटकपटक दोहोर्‍याइन्छ।

मकता/मक्ता

'मकता'/'मक्ता'को शाब्दिक अर्थ पूरा हुनु समाप्त हुनु वा काटिनु भन्ने हुन्छ। 'मकता'को दोस्रो पङ्क्तिमा गजलकारको उपनाम 'तखल्लुस' प्रयोग गरिएको पनि हुनसक्छ र नगरिएको पनि हुनसक्छ। गजलकारको उपनामबोधक 'तखल्लुस' प्रयोग गरिएको भए 'मतला' र 'तखल्लुस' प्रयोग नगरिएको भए गजलको अन्तिम 'सेर' भनिन्छ। यसले गजललाई टुङ्ग्याउँछ र पाठकमा एउटा प्रभाव छाड्छ। यो गजलको सारपूर्ण भाग हो। 'तखल्लुस'को प्रयोग गरी गजलकारले आफ्नो परिचय पनि 'मकता'कै माध्यमले दिने गर्छ। 'तखल्लुस' कथञ्चिद् अन्तिम 'सेर'बाहेक अरू 'सेर'मा भयो भने त्यो 'सेर'लाई 'मकता' भनिदैन।

काफिया

'काफिया' 'मतला'का दुवै 'सेर'मा र अरू 'सेर'को पछिल्लो 'मिसरा'मा राखिने अनुप्रासयुक्त पद वा पदावली हो। 'काफिया'को अर्थ 'अनुप्रास, 'तुक' वा 'दोहोरिनु' हो। यसको उचित प्रयोगले गजल जीवन्त हुन्छ। 'काफिया'मा स्वर र मात्राको समानता हुनुपर्छ। स्वर र मात्राको समानता रहेको अनुप्रासयुक्त अक्षर, शब्दांश र शब्द नै 'काफिया' हो। समान ध्वनि भएका वर्णहरूको पटकपटक आवृत्ति वा पहिले प्रयोग भएका शब्दजस्तै अन्य शब्दको पुनः प्रयोग नै 'काफिया' हो। 'काफिया' गजलको अनिवार्य तत्व हो। यसबिना गजल बन्दैन। यो गजलको पहिलो 'सेर'का दुवै पङ्क्तिमा र अन्य 'सेर'मा दोस्रा-दोस्रा पङ्क्तिमा प्रयोग भई गजललाई सुन्दरता प्रदान गर्दछ। काफिया निम्न तिन प्रकारका हुन्छन् :

सजा मुतबाजी

यसमा एकै किसिमका अन्त्यानुप्रासयुक्त शब्दहरूको योजना हुन्छ। जस्तै : डर, कर, साल, फाल, हाल, गमला, हमला, राल, चाल, माल, ताल, ताल, बेताल आदि।

सजा मुर्तरफ

यसमा प्रयुक्त अन्त्यानुप्रासयुक्त शब्दहरूमा एकरूपता हुँदैन। जस्तै : नाम-इनाम, वाद-विवाद, नाथ-अनाथ, हार-उपहार, माल-कमाल आदि।

सजा मुतबाजिज

यसमा वर्ण र अक्षर समान भए पनि अन्त्यानुप्रासको अभाव हुन्छ। जस्तै : असर-भलक, नछाँट-नफाट। यस्तो प्रयोग प्रायः गरिँदैन। यस्तो प्रयोग भएका गजलमा गेयात्मकता कमजोर हुन्छ र गजल निष्प्राण हुन्छ।

रदिफ

गजलका हरेक 'सेर'का अन्त्यमा आवृत्ति गरिने शब्दलाई 'रदिफ' भनिन्छ। यो 'काफिया' पछि आउँछ अथवा 'काफिया' प्रयोग हुने पङ्क्तिमा 'काफिया' पछि सबै 'सेर'मा एकै रूपमा आउँछ। 'रदिफ'मा एउटै अक्षर, शब्द र वाक्यांश वा आधा पङ्क्तिसमेत प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ। 'रदिफ'को प्रयोग अनिवार्य भन्ने मानिँदैन। त्यसैले कुनै गजलमा 'रदिफ'को प्रयोग पाइन्छ, कुनैमा पाइँदैन। 'रदिफ' प्रयोग भएको गजललाई 'मुरदफ गजल' र 'रदिफ' प्रयोग नगरिएको गजललाई 'गैर मुरदफ गजल' भनिन्छ। गजलमा 'काफिया' र 'रदिफ'को सन्तुलन हुनुपर्छ। दुवैका बिचमा तादात्म्य स्थापित भएमा मात्रै गजल स्तरीय हुन्छ। जबर्जस्ती असान्दर्भिक शब्दलाई 'रदिफ'का रूपमा प्रयोग गर्नु हुँदैन।

तखल्लुस

गजलकारले आफ्नो गजलमा लेख्ने आफ्नो नाम वा उपनामलाई 'तखल्लुस' भनिन्छ। अनुभवी र योग्य गजलकारले तखल्लुसलाई गजलको अन्तिम 'सेर'को पछिल्लो पङ्क्तिमा प्रयोग गर्दछन्। यसलाई गजलकारले आफ्नो नाम चिनाउन, परिचय दिन वा क्षमता र कौशल प्रदर्शन गर्नका निम्ति प्रयोग गर्दछ। कतिपय गजलकारले 'मकता'को पहिलो पङ्क्ति वा अन्य 'सेर'मा समेत 'तखल्लुस' प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ।

बहर

बहर 'अरबी' गजल लेखनमा प्रयोग हुने छन्दको नाम हो । थानेश्वर अर्यालका अनुसार "संस्कृत काव्य-परम्परामा छन्द (वार्णिक-मात्रिक)को व्यवस्था भएभैं उर्दू-फारसीको काव्य-परम्परामा बहर (मुफरद, मुरक्कव र मजाहिफ)को व्यवस्था हुन्छ । संस्कृत छन्दमा वर्ण, मात्रा, लय, गति र यतिको व्यवस्था भएभैं उर्दू-फारसीका बहरमा पनि वर्ण, मात्रा, गति र यतिका निमित्त 'रुक्न' (गण) र 'अरकान' (गणसमूह) को व्यवस्था हुन्छ ।" (अर्याल, २०७५, पृ. २०६) । ती 'रुक्न' वा 'अरकान' निम्न आठ प्रकारका हुन्छन् :

क) फऊलुन ISS (३)	ड) मुतफाईलुन IISIS (५)
ख) मुफाईलुन ISSSS (४)	च) फाइलातुन SISS (४)
ग) फाईलुन I SIS (३)	छ) मुफाईलतुन ISIS (५)
घ) मुस्तफाईलुन SSS (४)	ज) मफऊलातु SSSI (४)

रुक्न र अरकान मिलेर बहर बन्दछ । मनु ब्राजाकी भन्छन् "फारसी र उर्दूमा गजल निर्माणका लागि पचास थरीका छन्दहरू छन् जसलाई 'बहर' भन्दछन् । यी पचास थरीका बहरहरूमध्ये बहुप्रचलित उन्नाईस थरीका बहरहरू मात्र छन् (ब्राजाकी, २०५५, पृ. २५३) । ती उन्नाईस थरीका बहरहरू पनि निम्न दुई प्रकारका हुन्छन् :

मुफरद बहर

यो बहर एकै प्रकारको रुक्न मिलेर वा एउटै रुक्नको आवृत्तिबाट बन्दछ । एउटै रुक्न दुईपटक दोहोरिँदा 'मुरब्बा सालिम', तिनपटक दोहोरिँदा 'मुसद्दस सालिम' र चारपटक दोहोरिँदा 'मुसम्मन सालिम' नामका बहर बन्दछन् । यस्ता मुफरद बहर सातवटा हुन्छन् र तिनको गणव्यवस्था यस्तो हुन्छ :

अ) हजज	मुफाईलुनको आवृत्ति	(IISSS)
आ) रजज	मुस्तफाइलुनको आवृत्ति	(SSIS)
इ) रमल	फाइलातुनको आवृत्ति	(SISS)
ई) मुतकारिब	फऊलुनको आवृत्ति	(ISS)
उ) मतदारिक	फाईलुनको आवृत्ति	(SIS)

ऊ) कामिल	मुतफाईलुनको आवृत्ति	(IISIS)
ऋ) वाफिर	मुफाईलतुनको आवृत्ति	(ISIIS)

मुरक्कव बहर

दुईवटा रुक्न मिलेर बन्ने बहरलाई मुरक्कव बहर भनिन्छ । मुरक्कव बहर बाह्रवटा हुन्छन् । तिनको गणव्यवस्था यस्तो हुन्छ :

- अ) मुसहरे बहर = मुस्तफइलुन + मफऊलालु = (SSIS + SSSI)
- आ) मुक्तजीव बहर = मफऊलातु + मुस्तफइलुन = (SSSI + SSIS)
- इ) मुजास बहर = मुस्तफइलुन + फाइलतुन = (SSIS + SSS)
- ई) मुजारे बहर = मफाइलुन + फाइलतुन = (ISSS + SSS)
- उ) बसीत बहर = मुस्तफइलुन + फाइलुन = (SSIS + SIS)
- ऊ) सरीअ बहर = मुस्तफइलुन + मुस्तफइलुन + मफऊलातु = (SSIS + ISSIS + SSSI)
- ऋ) मुशाकिल बहर = फाइलातुन + मफाइलुन + मफाइलुन = (SIS + ISSS + SSS)
- ए) जदीद बहर = फाइलातुन + फाइलातुन + मुस्तफइलुन = (SIS + ISSS + SSS)
- ऐ) करीब बहर = मफाइलुन + मफाइलुन + फाइलातुन = (SIS + ISSS + SSS)
- ओ) मदीद बहर = फाइलातुन + फाइलुन = (SIS + SIS)
- औ) तबील बहर = फऊलुन + मफाईलुन = (ISS + ISSS)
- अं) खफीफ बहर = फाइलातुन + मुस्तफइलुन + फाइलातुन = (SIS + SSS + SSS)

यसरी मुफरद बहर ७ र मुरक्कव बहर १२ गरी जम्मा १९ वटा बहरहरू हुन्छन् । यीबाहेक मूल रुक्नबाट टुक्रिएका भिन्नभिन्न रुक्नहरूको योगबाट बनेका बहरलाई 'मुजाहिफ बहर' भनिन्छ । यिनलाई परिवर्तित रुक्नहरूको मेलबाट बनेका बहर पनि भनेको पाइन्छ । यसको सङ्ख्यामा एकरूपता पाइँदैन ।

विषयवस्तु (भाव/विचार)

कुनै विषयलाई व्याख्या वा विस्तार गर्दा उत्पन्न हुने मानसिक प्रतिक्रिया भाव हो । गजल पनि कुनै विषयमा लेखिन्छ । तसर्थ विषय वा भाव पनि गजलको महत्वपूर्ण तत्व मानिन्छ । गजलको

संरचना तयार गरिसकेपछि प्रकट हुने विचार वा भावमा गजलकारको क्षमता प्रकट हुन्छ । गजलसिर्जनामार्फत प्रकट विचार नै त्यस गजलको भाव हो । भावलाई गजलको आन्तरिक सारतत्व वा गुदी मानिन्छ । यो हृदयपक्षसँग सम्बन्धित हुन्छ । बाह्य संरचनाले वा संरचनागत पूर्णताले मात्रै गजल पूर्ण हुँदैन । त्यसको पूर्णता र प्रभावकारिताका निम्ति आन्तरिक सफलता चाहिन्छ । सबै मानिसमा भावको मात्रा भए/रहे पनि त्यसलाई प्रकट गर्न कसैकसैले मात्रै सक्दछन् । यो वस्तुगत नभई मानवीय संवेदनाबाट प्रकट हुने अभिव्यञ्जना हो । गजलमा भाव (विचार) जति गहन हुन्छ त्यति गजल उत्कृष्ट हुन्छ । सर्जक र भावक वा पाठक सबैका मनमा भाव अन्तर्निहित हुने हुनाले नै स्रष्टाले सिर्जनामार्फत व्यक्त गरेका भावलाई पाठक/भावक वा श्रोताले उपयुक्त-अनुपयुक्त भनेर छुट्टाउन सक्दछ ।

भाषाशैली

भाषाशैली पनि अन्य साहित्यिक विधामा आवश्यक भएभैं गजलमा पनि आवश्यक हुन्छ । भाषा विचार प्रस्तुत गर्ने र कृति निर्माण गर्ने साझा माध्यम हो । गजलमा प्रयुक्त भाषा विशिष्ट र कलात्मक हुनुपर्दछ । यसकै माध्यमले कृतिकारले कृति/रचनाको साकार रूप प्रस्तुत गर्दछ । त्यस्तै गजलकारले समाजमा देखे-भोगेका र अनुभव गरेका कुराले उसको व्यक्तित्व निर्माण हुन्छ । त्यसैले व्यक्तित्वको भूमिका र प्रस्तुतीकरणको कौशल शैली निर्माणमा परेको हुन्छ । लेखकले विषयवस्तु प्रस्तुत गर्दा वा विचार वा भाव प्रस्तुत गर्दा अपनाउने ढङ्गढाँचालाई शैली भनिन्छ । शैली बाह्य पक्ष हो । यसले बाहिरी कलालाई बुझाउँछ । शैलीलाई प्रस्तुतीकरणको ढङ्ग वा ढाँचा पनि भनिन्छ । शैलीका भेद वा प्रकार अनेक छन् तापनि यो सङ्क्षिप्त, सूत्रात्मक, सङ्केतात्मक तथा सरल, सरस र मौलिक आदि भाषिक विशेषताले परिपुष्ट हुनुपर्दछ । भाषा अभिव्यक्तिको माध्यम र शैली अभिव्यक्तिको तरिका हुनाले यी दुवैको अन्योन्याश्रित सम्बन्ध छ ।

अलङ्कार

अलङ्कार भनेको गहना वा आभूषण हो । हीरा, मोती, सुनजस्ता बहुमूल्य रत्नका गहनाले मानव शरीरलाई सुन्दर बनाएभैं शब्द र अर्थमा प्रयुक्त अलङ्कारहरूले भाषालाई/शब्दार्थलाई सुन्दर बनाउँछन् । अलङ्कार शब्दको अर्थ र प्रयोगका बारेमा कोमलनाथ अधिकारी भन्छन् :

“शब्दार्थमा अस्थिर यी धर्म शोभा बढाउने ॥

उपकारी रसादीका, भूषा भैं छन् अलङ्कृति ॥ दशम परिच्छेद/ १ ॥

अर्थात् विभिन्न बाला, औँठी आदि अलङ्कारहरूले शरीरलाई शोभायमान बनाइदिएर शरीरवालालाई उच्चताको बोध गराएभैं शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कारहरूले पनि काव्यका शरीररूपी शब्द

र अर्थको शोभा बढाइदिएर काव्यको आत्मामा स्थित रसको सहयोगी भई त्यसैको उत्कृष्टताको बोध गराउँछन् ता पनि र काव्यमा यिनीहरूको उपस्थिति भने गुणहरूको भैं अस्थिर रहन्छ” (अधिकारी, २०२३, पृ.२२४) । त्यस्तै सोमनाथ शर्मा भन्छन् “कटक कुण्डलादि अलङ्कारले शरीरमा शोभा दिई आत्माको उत्कर्ष गराएभैं शब्दगत वा अर्थगत अलङ्कारले पनि शरीरस्थानीय शब्द-अर्थमा शोभा बढाएर तद्द्वारा काव्यको मुख्य तत्त्वसलाई अति उज्ज्वल पार्दछ” (शर्मा, २०५८, पृ.२१२) । यसर्थ अलङ्कार भनेको आभूषण वा गहना हो । गहनाहरू शरीरका उचित अङ्गमा उचित किसिमले लगाउँदा शरीरलाई सुशोभित तुल्याएजस्तै अलङ्कारले पनि काव्यमा उचित रूपमा उचित ठाउँमा प्रयोग भई शब्द र अर्थका माध्यमले विशिष्ट शोभा, सौन्दर्य र चमत्कार सिर्जना गर्दछ । काव्यमा आन्तरिक तथा बाह्य सौन्दर्य बढाउने तत्व यही अलङ्कार हो । गजल पनि काव्यको एउटा भेद हुनाले यसको प्रयोगले गजल रुचिकर, प्रभावकारी र सम्प्रेषणीय बन्दछ । अलङ्कार अक्षर, शब्द, पद, पदावली र पङ्क्तिका तहमा रहन्छ ।

बिम्ब

यस बिम्ब शब्दको शाब्दिक अर्थ कुनै वस्तुको छायाँ, दर्पण, प्रतिबिम्ब र प्रतिच्छायाँ वा प्रतिच्छवि हो । बिम्ब शब्दलाई ‘अमरकोश’मा “कला तु षोडशो भागो बिम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिषु” अर्थात् चन्द्रमाको सोह्र भागको एक भागलाई कला तथा प्रकाशलाई बिम्ब र मण्डल भनेर अर्थ्याइएको पाइन्छ (गौतम, १९९३, पृ. २३) । यसैबाट बिम्ब शब्द रूढार्थका रूपमा प्रयोग हुँदै आएको पाइए ता पनि प्राचीन पौरस्त्य काव्यपरम्परामा यसलाई विशेष महत्त्व दिएर साहित्यिक अर्थमा प्रयोग गरेको पाइँदैन । आधुनिक कालमा भने पौरस्त्य-पाश्चात्य दुवै क्षेत्रका साहित्यमा यसको प्रयोग व्यापक रूपमा हुँदै आएको पाइन्छ । यो साहित्यमा स्रष्टाका मनमा स्थित तस्विरलाई मूर्त रूप दिने भाषाको चित्रात्मक रूप हो । यसले कुनै वस्तु, कार्य, भाव, विचार र संवेगात्मक मानसिक तस्विरहरूको प्रतिनिधित्व गर्ने काम गर्छ । अमूर्त वस्तु वा अदृश्य वस्तुलाई मूर्त र दृश्यमान् बनाउने काम यसै बिम्बले गर्छ । यो अभिधामा नभई लक्षणा र व्यञ्जनाका तहमा हुन्छ । यो स्वच्छन्द प्रकृतिको हुन्छ । गजलमा व्यक्त भाव वा विचारलाई प्रभावकारी ढङ्गमा प्रस्तुत गर्ने र छाँयाका रूपमा आउने तत्व नै बिम्ब हो । बिम्ब मानिसको मानसिक तस्विरका रूपमा आउने भाषिक साधन पनि हो । अतः गजललाई प्रभावकारी बनाउन र कुतूहलता सिर्जना गर्न बिम्बको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ ।

प्रतीक

प्रतीकको अर्थ *नेपाली शब्दसागर (सोपपत्तिक कोश)* का अनुसार “समान गुणको आधारमा कल्पना गरिएको वस्तुको प्रतिबिम्बस्वरूप चिनो वस्तु; प्रतिनिधित्वका रूपमा राखिएको वस्तु; अवयव, अङ्ग, प्रतिकूलता, उल्टोपन, स्थानापन्न वस्तु ; सङ्केतपूर्ण प्रतिमा, मूर्ति; चिन्, निसाना” (नेपाल, २०६१,

पृ.८८३) भनिएको छ । यी सबै अर्थका आधारमा प्रतीक भनेको दृश्य-अदृश्य वस्तुको कल्पनाद्वारा प्रतिबिम्बका रूपमा प्रस्तुत गरिएको वस्तु वा चिनु हो । यसलाई बिम्बको विशिष्ट रूप मानिन्छ । प्रतीकले अदृश्य वस्तुलाई दृश्यमान बनाउँछ अथवा कुनै एउटा वस्तुको वर्णनचित्रणद्वारा अर्कै वस्तु चिनाउने-बुझाउने काम गर्छ । यसलेसोभो र नजिकको अर्थ नदिई घुमाउरो र परको अर्थ दिने काम गर्दछ । कतिपय बिम्बमासमेत प्रतीक हुन्छ जसलाई प्रतीकात्मक बिम्ब भनिन्छ । साहित्यका अन्य विधामा भैं गजलमा पनि प्रतीकको प्रयोग हुन्छ । प्रतीककै माध्यबाट गजलकारले समाजको प्रतिबिम्बात्मक चित्र उतार्दछ । यसको प्रयोगले गजल रोचक, कुतूहलपूर्ण र सौन्दर्यपूर्ण बन्दछ ।

निष्कर्ष

गजल शब्द 'अरबी' भए पनि गजल लेखनको आरम्भ र विकास 'फारसी'बाट भई 'उर्दू', 'हिन्दी' आदि हुँदै संसारका अन्य भाषामा फैलिएको र 'नेपाली'मा पनि लेखिँदै आएको पाइन्छ । यसको प्रमुख विषय प्रणय मानिन्छ । यसमा प्रेमिकासँगको वार्ता, स्त्रीवाणी, कुराकानी, प्रणयवार्ता, वैसालु नारीको वर्णन वा उससँगको प्रेमभावजस्ता कुरा विषयका रूपमा प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ । गजललाई कविताको उपविधा भनेको पनि पाइन्छ र अलग्गै स्वतन्त्र विधा हो भनेको पनि पाइन्छ । यसको संरचनात्मक स्वरूपका कारण र संरचनात्मक तत्वहरूका कारणले तथा कविताभन्दा भिन्नै स्रोत र सन्दर्भबाट रचिँदै आएका कारणले पनि यसलाई साहित्यका अन्य विधासहर स्वतन्त्र विधा मान्न उपयुक्त हुन्छ ता पनि यो कविताकै एउटा उपविधाका रूपमा मानिँदै आएको पाइन्छ । त्यस्तै मानवमनका दुःख, पीडा, शोक,विह्वलता, ताप, सन्ताप, आत्मपीडा, परपीडा, छटपटी, बैचेनीजस्ता विषय व्यक्त भएका हुन्छन् । समयानुसार समाजका विविध पक्ष-धर्म, संस्कृति, शिक्षा, राजनीति, अर्थनीति तथा समाजमा व्याप्त विकृति, विसङ्गति, अन्याय, अत्याचार, शोषण, दमन, क्रान्ति, परिवर्तन, उन्नति, अवनति, प्रगति, अधोगति, समाजसुधारजस्ता कुराहरू पनि वर्तमानमा गजलका विषय बनेर आएका पाइन्छन् । विषय यावत् भए पनि मूलतः वैयक्तिक जीवनका दुःखानुभूतिको अभिव्यक्तिद्वारा समग्र जनजीवनका दुःखावस्थालाई प्रकट गर्नु साहित्यका सबै विधाको उद्देश्य भएभैं गजलको पनि त्यही उद्देश्य हो । पाँच 'सेर'देखि एघार 'सेर'सम्मको सीमामा 'मतला' र 'मकता', 'काफिया' र 'रदिफ', 'तखल्लुस' र 'मिसरा', 'रुक्न' र 'अरकान' तथा 'बहर'जस्ता आफ्नै स्वरूपगत संरचनात्मक तत्वहरूमा संयोजित भएर रचिन्छ । साथै विभिन्न बिम्ब,प्रतीक, लय र अलङ्कार तथा विषय, भाव वा विचारजस्ता समग्र अङ्गहरू समेटेर यसको संरचना गरिन्छ । यसको प्रस्तुतिशैली सरल, सरस,सङ्क्षिप्त, सूत्रात्मक, रुचिकर, आकर्षक र मनमोहक हुन्छ । गजलका माध्यमले पाठकलाई/मानवजातिलाई नवीनतम ज्ञान, सिप र मनोरञ्जन तथा आनन्द प्राप्त हुन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- अधिकारी, कोमलनाथ (अनु.). (२०२३). साहित्य दर्पण. (लेखक विश्वनाथ). रोयल नेपाल एकेडेमी ।
- अर्याल, थानेश्वर(२०७५). *समालोचना सङ्ग्रह*. श्रीमती हेमाकान्तिदेवी पाण्डे (अर्याल)
- आचार्य, कृष्णप्रसाद (२०६८). *लोकसाहित्य, पूर्व आधुनिक नेपाली साहित्य र आधुनिक नेपाली निबन्ध*.
क्षितिज प्रकाशन ।
- ओझा, रामनाथ (२०७६/०७७). *नेपाली कविता काव्य विण्ड दोस्रो वर्ष*. करुधरा प्रकाशन प्रा.लि.।
- अमरसिंह (१९९३). *अमरकोश*. कुलचन्द्र गौतम (टीकाकार पं. लक्ष्मीनाथ गौतम, १९, गैरीधारा ।
- नेपाल, वसन्तकुमार शर्मा (सम्पा.). (२०६९). *नेपाली शब्दसागर* (तेस्रो संस्करण). भाभा पुस्तक
भण्डार ।
- पोखरेल, बालकृष्ण र अरू (२०४०). *नेपाली बृहत् शब्दकोश*. नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- बराल, ईश्वर र अरू (सम्पा.). (२०५५), *नेपाली साहित्य कोश*. लेखक मनु ब्राजाकी. नेपाल राजकीय
प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- बराल, कृष्णहरि (२०६४). *गजल : सिद्धान्त र परम्परा*. साभा प्रकाशन ।
- लुइटेल्, खगेन्द्रपसाद (२०६७). *नेपाली गीत-गजल भाग १*. साभा प्रकाशन ।
- शर्मा, सोमनाथ (२०५८). साहित्यप्रदीप. विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- सक्सेना, रामप्रकाश र अरू (सम्पा.). (ई.२०१४). *वर्धा हिन्दी शब्दकोश*. भारतीय ज्ञानपीठ ।